

- 2 Фиридун бек Кочерли. Литература Азербайджана. В двух томах. Том.2. Баку, 2005. - 461 с.
- 3 Абдул – Мабуд Бехчет. Накам // Билги (Знание), Нуха, 1924, №1, с.9-11
- 4 Революция и культура, Баку, 1928, № 10, с. 45-46
- 5 Эфендиев С.Накам и его лирика // Научное произведение Азербайджанского государственного института им. В.И. Ленина. Том.ХІХ. - Баку, 1961, с.90-95
- 6 История Азербайджанской литературы в сокращение АН Азерб.ССР. 2 часть. - Баку, 1944. - 248 с.
- 7 Ахундов Б. Накам.// газета “Флаг Ленина”, Шеки, 1965, 4 июня.
- 8 Гасымзаде Ф. История литературы Азербайджана XIX века. - Баку: Маариф, 1966. - 485 с.- книга
- 9 Мирбагиров К. Сеид Азим Ширвани. - Баку, 1959. - 236 с
- 10 Эфендиев С.Поэмы Накама // Научное произведение Азербайджанского государственного института им. В.И. Ленина. Том. XXII. Баку, 1962, с. 103
- 11 Гулузаде М. Лирика Физули. - Баку, 1965. - 410 с
- 12 Пирийев Й. Исмаил бек Накам// Звезда, 1969, № 8, с. 62 – 63
- 13 Пирийев Й. Жанр поэмы в азербайджанской литературе XIX века. - Баку: Язычы, 1988. - 183 с.
- 14 Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. - Баку, 2004. - 392 с.
- 15 Бегдели.Г. Тема “Хосров и Ширин” а восточной литературе. - Баку: Наука, 1970. - 369 с
- 16 Абдуллаев А. Накам.// Общество “Знание” организация города Шеки. Шеки, 1989
- 17 Абдуллаев А. Накам . Газета “Литература и искусства”. Баку,1988, 29 января
- 18 Аках Сирри Левенд. Повесть “Лейли и Меджнун” в арабской, фарсидской и тюркской литературе. - Анкара, 1959. - 398 с.

References:

- 1 Nakam. Vybrannyye chasti/ Sost. Aliabbas Muznib. – Baku: Azerb.izd., 1928. –119 s.
- 2 Firidun bek Kocherli. Literatura Azerbaijana. V dvuh tomah. Tom.2. Baku, 2005. – 461 s.
- 3 Abdul – Mabud Behchet. Nakam // Bilgi (Znanie), Nuha, 1924, №1, s.9-11
- 4 Revolusia i kultura, Baku, 1928, № 10, s. 45-46
- 5 Efendiev S.Nakam i ego lirika // Nauchnoe proizvedenie Azerbaijanskogo gosudarstvennogo instituta im. V.I. Lenina. Tom.XIX. – Baku, 1961, с.90-95
- 6 Istorija Azerbaijanskoi literatury v sokrasenie AN Azerb.SSR. 2 chAst. – Baku, 1944. – 248 с.
- 7 Ahundov B. Nakam.// gazeta “Flag Lenina”, Seki, 1965, 4 iunA.
- 8 Gasymzade F. Istorija literatury Azerbaijana XIX veka. - Baku: Maarif, 1966. - 485 s.
- 9 Mirbagirov K. Seid Azim Sirvani. –Baku, 1959. –236 с.
- 10 Efendiev S.Poemy Nakama // Nauchnoe proizvedenie Azerbaijanskogo gosudarstvennogo instituta im. V.I. Lenina. Tom. XXII. Baku, 1962, с. 103
- 11 Guluzade M. Lirika Fizuli. – Baku, 1965. – 410 с
- 12 Piriev I. Ismail bek Nakam// Zvezda, 1969, № 8, s. 62 – 63.
- 13 Piriev I. Janr poemy v azerbaijanskoi literature XIX veka. –Baku: Iazychy, 1988. – 183 с.
- 14 Nizami Ganjevi. Hosrov i Sirin. –Baku, 2004. – 392 s.
- 15 Begdeli.G. Tema “Hosrov i Sirin” a vostochnoi literature. –Baku: Nauka, 1970. –369 s.
- 16 Abdullaev A. Nakam.// Obsество “Znanie” organizasia goroda Seki. Seki, 1989.
- 17 Abdullaev A. Nakam . Gazeta “Literatura i iskustva”. Baku,1988, 29 ianvarA
- 18 Akah Sirri Levend. Poves “Leili i Mejnun” v arabskoi, farsidskoi i turkskoi literature. – Ankara, 1959. – 398 s.

МРНТИ 17.93.34

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.31>

Айтимов М.К.,¹ Каримов Г.С.²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

**АҚЫНДАР АЙТЫСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ - АЗАМАТТЫҚ КӨЗҚАРАСТАР –
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ АРНАСЫ**

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі ақындық поэзияның дәстүрлі сарыны – қазақтың бұрынғы ата – бабалық, ұлттық тарихын мақтанышпен жырлауы және ұлттық мақтаныш ұрпақтан – ұраққа жалғасқан қасиетті сезім екендігі сараланады. Сонымен қатар, ежелгі түркі қағанаттарының, тамырлас халықтардың қасиетті ұрпақтарға көркем кестелі жанр өрнектерімен танытатын ақындар шығармалары – рухани мәдениетіміздің қуатты құралы екендігі

сөз болады. Қазіргі ақындық поэзия өкілдері қазақтың ұлттық мүддесіне қатысты ойларын өрбітуде зар заман ақындарына тән сыншыл сарындарды да жалғастыра жырлайтынын байқаймыз. Тәуелсіздік туы көтеріліп, ұлттық дамудың жаңа бағытының әлі қарқын ала алмай жатқан тұстарында қазіргі ақындық поэзия өкілдері осы қиын-қыстау жағдайды сыншыл реализм тілімен жырлай білдігі дәйектеледі. Мақалада сондай-ақ, ауызша және жазбаша поэзия дәстүрін тұтастандыра ұстанған қазіргі ақындық поэзия халқымыздың өркениет кеңістігіндегі өзіндік ұлттық-этностық тұлғасын биіктете береді. Бұл – жаңашыл қарқынымен, көркемдік-бейнелілік әсемдігімен ұлтымызды және басқа да халықтарды ізгілік жолына жетелейтін рухани құндылықтарымыздың өнегелі көрсеткіші екендігі жан-жақты сөз болады.

Түйін сөздер: ақындық поэзия, ақындар айтысы, азаматтық көзқарас, дәстүр жалғастығы, жаңашылдық

Aitimov M.,¹Karimova G.²

¹ *Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

² *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

NATIONAL AND CIVIL VIEWS IN AITYS OF POETS - A TRADITIONAL SPHERE OF THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article analyzes the traditional essence of modern poetry - the proud glorification of the Kazakh clan, national history, as well as the fact that national pride is a sacred feeling passed from generation to generation. It is also worth to note that the works of the poets of the ancient Turkic kaganates, indigenous peoples, which are presented to sacred generations in the form of embroidered genres, are a powerful tool of our spiritual culture. We see that representatives of modern poetry continue to sing critical poems of modern poets in the development of their views on the national interests of the Kazakh people. The article also shows that modern poetry, combining the traditions of oral and written poetry, continues to elevate the national and ethnic identity of our people in the space of civilization. It is said in detail that this is a moral indicator of our spiritual values, which, with their innovative pace, artistic beauty, lead our people and other peoples on the path of good.

Keywords: poetic poetry, akyn aitys, civic point of view, continuity of traditions, innovation

Айтимов М.К.,¹ Каримова Г.С.²

¹ *Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

² *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНО-ГРАЖДАНСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В АЙТЫСЕ ПОЭТОВ – ТРАДИЦИОННАЯ СФЕРА ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье анализируется традиционная сущность современной поэзии - гордое воспевание казахской родовой, национальной истории, а также то, что национальная гордость - это священное чувство, передаваемое из поколения в поколение. Также стоит отметить, что произведения поэтов древнетюркских каганатов, коренных народов, которые преподносятся священным поколениям в виде вышитых жанров, являются мощным орудием нашей духовной культуры. Мы видим, что представители современной поэзии продолжают петь критические стихи современных поэтов в развитии их взглядов на национальные интересы казахского народа. В статье также показано, что современная поэзия, сочетающая традиции устной и письменной поэзии, продолжает возвышать национальную и этническую идентичность нашего народа в пространстве цивилизации. Подробно сказано, что это моральный показатель наших духовных ценностей, которые своим новаторским темпом, художественной красотой ведут наш народ и другие народы на путь добра.

Ключевые слова: поэтическая поэзия, акын айтыс, гражданская точка зрения, преемственность традиций, новаторство

Кіріспе. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті арнасы - дәстүрлі ақындық поэзияда ұлттық тәлім-тәрбие мәселелері ең басты орын алады. Қазақтың халық болып қалыптасуы, дамуы кезеңдеріндегі әрбір жаңа ұрпақ өкілдерінің байырғы ата-бабалық асыл қасиеттерді, игі салт-дәстүрлерді қабылдауын, жақсы жақтарынан үлгі ала, олқы жақтарын жетілдіре жалғастыруы кейінгі дамуға ұласып отырды.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ұлттық көзқарастардың бастауында халқымыздың дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруіне арналған шығармашылық сарындар жетекші орын алады. Бұл - сонау түркі өркениеті жазба ескеркіштерінде де, Алтын Орда –Қыпшақ, Қазақ хандығы дәуірлері ақын - жырауларының мұраларында да тұрақты жырланған тақырып. Тәуелсіздік туралы жырлар - ұлттық тәлім - тәрбиенің азаматтық - отаншылдық, қаһармандық бағыттағы құралы қызметін атқаратын шығармалар.

Академик жазушы М.Әуезов “Әдебиет тарихы” атты кітабында “Зар заман ақындары” тарауында қарастырған ақындар шығармаларының ұлттық - азаттық көзқарастағы азаматтық-сыншыл болмысына баға берген еді:

“Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы - Махамбет. Одан кейінгілері: Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы бір буыны Абаймен тұстас ақындар (1,208).

Қазақ әдебиеті тарихында көркемдік негізі қаланған әлеуметшілдік сарын дегеніміз – ұлттық көзқарастардың жырлануы.

XIX ғасырдағы зар заман ақындары поэзиясында сыншыл, әрі мұнлы-шерлі сарынмен жырланған қазақтың ұлттық дүниетаным көзқарастарын жалғастыру XX ғасырдың 90-жылдары мен қазіргі дәуірдегі ақындық поэзия шығармаларында жалғаса дамып отыр. Қазіргі ақындардың айтыстарында қазақ халқының ұлттық салт – дәстүрлері, артта қалған ғасырлар қойнауларынан жеткен, енді болашаққа ұласатын ата - бабалардың елдікті, ерлікті ардақтаған көзқарастарын өнеге тұта жырлау тағылымын көреміз.

Нәтижелер мен талқылау. Дәстүрлі ақындық поэзияның қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы көрнекті өкілдері М.Тазобековтің, М.Қосымбаевтың, О.Досбосыновтың, Б.Шойбековтің, А.Әлтаевтың, Б.Әлімжановтың, С.Құсанбаевтың, А.Бұлғақовтың, Қ.Мырзабековтің және т.б.шығармаларында қазақтың ұлттық дүниетанымы, мақсат-мұраттары кең камтыла жырланып келеді.

Қазіргі ақындық поэзияның дәстүрлі сарыны – қазақтың бұрынғы ата – бабалық , ұлттық тарихын мақтанышпен жырлау. Ұлттық мақтаныш ұрпақтан – ұраққа жалғасқан қасиетті сезім.

Ежелгі түркі қағанаттарының, тамырлас халықтардың қасиетті ұрпақтарға көркем кестелі жанр өрнектерімен танытатын ақындар шығармалары – рухани мәдениетіміздің қуатты құралы. Мысалы, Шорабекпен айтысында Лена Әбдіхалықованың мынадай отаншыл жырлары төгіледі:

*Сыр деген заманында ең көрікті,
Тарихта Тұран аты зор болыпты,
Адамның арзымайтын азаматы,
Қорқытқа мәңгі мекен көр болыпты.
Кешегі Абылайлар соғыстан соң,
Ес жиып, жайлаулатып ел қоныпты.
Шалқыған ару теңіз Аралымен,
Көк майса жері шұрай көл болыпты (2,393).*

Қазақтың ұлттық рухани мәдениетін әлемге әйгілеп танытқан тұлғаларды да әдеби көркем бейне тұғырына көтере жырлау арқылы да ұлттық – азаматтық көзқарас айқындала түседі. Мысалы, Серік Құсанбаевпен өткен айтысында Әселхан Қалыбаева қазақ сөз өнері алыптарын ұлттық мақтанышпен бейнелейді:

*Абай – бас, Жамбыл – жанбас, Мұхтар-мойын,
Бірінің алға апарған бірі ойын.
Ғаламның қарашығын қарықтырып,
Қаптаған інжу-маржан тұла бойын.
Кейінгі ұрпаққа үлгі нұсқағалы,
Халқымен көзайым боп жасай бермек,
Алаштың аласармас үш тағаны (2,265).*

Ақындардың айтыстарында ата-бабалар аманатын сезінген бүгінгі ұрпақтардың жан-дүние болмысы азаматтық сарындағы лирикалық сыршылдықпен ақтарыла жырланады. Мысалы, Аманжол Әлтаевтың Жібек Болтановамен айтысындағы қазақ дүниетанымы бейнеленген көркем тіркестермен өрнектелген шумақтардың поэтикалық әсерлілігі баурайды:

*Алаштың аян тұттым баталарын,
Даламның тұғыр тұттым жоталарын.
Иіген аруанадай асыл халқым,
Алдыңа келді міне боталарың.
Кең болсын өр қазақтың керегесі,
Ешкімнен кем болмасын керегесі,
Есігін жаңа ғасыр ашар сәтте,
Алланың аз болмасын берекесі (2,14).*

Қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы ақындық поэзия өкілдері қазақтың ұлттық мүддесіне қатысты ойларын өрбітуде зар заман ақындарына тән сыншыл сарындарды да жалғастыра жырлайтынын байқаймыз. Тәуелсіздік туы көтеріліп, ұлттық дамудың жаңа бағытының әлі қарқын ала алмай жатқан тұстарында қазіргі ақындық поэзия өкілдері осы қиын-қыстау жағдайды сыншыл реализм тілімен жырлай білді. Мысалы, Оразалы Досбосыновтың Бекарыс Шойбековпен айтысында осындай сыншыл сарындардың халықтық тұрмыстық-әлеуметтік хал-ахуалына тән шындықты мол қамтығанын көреміз. Оразалы қиын-қыстау кезеңнің қазақ ұлтына тигізген зардаптарын поэтикалық мағыналы сөздермен бейнелейді:

*Зардан бар бұл заманда, зобалаң жоқ,
Аш болса да сөйлейді тоқ адам боп,
Тізгіні тұра берсін ел басында,
Доғаға жармаспайық додадан кеп.
Жерге еңкейсем жемімді тере алам, -деп
Келеді екі аяқты тең алам”-деп (2,176-177).*

Қазақтың ақындық поэзиясында даламыздың табиғи сұлулығының мәңгілік сақталуы-тұрақты жырланып келе жатқан дәстүрлі ерекшелік. Қазіргі ақындар айтыстарында қазақ даласының экологиялық апатты жағдайларға ұшыраған аянышты халі, зиянды зардаптары тақырып нысанына алынады. Мысалы, Шорабекпен айтысында Лена ақын Семейді сорлатқан апатқа ұқсас мәселенің Қызылордадағы Байқоңыр атырабына да тигізіп жатқан зардабын айтады:

*Шындықты айтар болсам күлкідемей,
Шырқырап шырылдайды шіркін, көмей.
Орыстар ордамызды ойқастады,
Ұшырып зымыранын күн-түн демей.
Тонналап мұнай шашып жатқанменен,
Жалаң бас, жалаң аяқ, жұртым кедей...
Байқоңыр дерті меңдеп арада тұр.
Қазақтың қасиетті бір мекені,
Екінші Семей болып бара жатыр (2,293).*

XX ғ. екінші жартысы мен XXI ғ. Басында қазақтың ұлттық ділін аздыру ықпалдары жүріп жатқаны да мәлім. Тәуелсіздік жарияланғанымен асыл сапалы ұлттық - адамгершілік қасиеттедің де экологиялық мәселеге айналғаны да, заманымыздың өзекті мәселесі екендігі ақындардың жыр арқауында айтылуда. Бекжан Әшірбековпен болған айтысында Мұхамеджан Тазабековтің сыншыл ойлы азаматтық толғанысы ұлтының сақталуын, дамуын ойлаған азаматтық лириканың поэтикалық-эстетикалық ұлағатын танытады:

*“Бұл дүние біреуге бақ, біреуге сор»,
Деген бабалардың шын секілді.
Соқыр ішектей шошайып жүргендер көп,
Сәлем берсең, шалқаяр кір секілді.
Халықтың көңілі қазір мұң шертіп тұр,
Қобызға қолдан таққан қыл секілді.
Ұлттың рухын жоғалтқан ұлдарын көп,
Қылышына тар келген қын секілді (2,221-222).*

Ұлттық – азаматтық көзқарас – ақындық поэзияның классикалық дүниетанымы. Қазақтың ғасырлардан жеткен елдік, ерлік, адамгершілік асыл сапасының, ұлттық тұлғасының биіктей түсетінін, өткен мен бүгінді, келешекті жалғайтын айбынды тұлғалануының аласармайтынын ақындар поэтикалық бейнелілігі әсерлі, мағыналы тармақтардың өрілімімен жырлайды. Оразалының аталған айтыстарында да осындай ұлттық-азаматтық отаншылдық, романтикалық кейіпкердің көңіл шалқуын сезінеміз:

*Асау өзен адасса ағысынан,
Тұлпар да жаңылады шабысынан.
Заманды айтып біз зарлап отырмайық,
Бақ туады қазаққа бақ ұшынан.
Қазірше заман тыныш, ел аман ғой,
Жер-ана айрылған жоқ тобасынан (3,177-179).*

Қазіргі ақындар айтыстарында халықтың тұрмыстық-әлеуметтік қиыншылықтарды бастан кешсе де, болашақтың жарқын жетістіктерінің болатындығына сенім молдығы өршіл романтикалық сарынмен жырланады. Ақындардың заман зарын, елдің басындағы қиын кезеңнің шындығын сыншыл реализммен жырлауы – ұлттық поэзиямыздың ежелден сақталған халықтық сипатының көрінісі. Қазақ ұлтының жеткіншектерінен бастап, ер жеткен, есейген, егделенген буын толқынына дейінгі аралықтағы адамдардың жандүниесін тербеткен жыр саздары арқылы ұлтымыздың көркемдік ойлау дүниетанымының тереңдей, кеңейе түсері ақиқат.

Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, даму белестерінде ұлттық сөз өнерінің негізгі көркемдік тіні, жетекші ықпалды арнасы дәстүрлі ақындық поэзия туралы зерттеушілердің барлығы да арнайы назар аударады. Себебі, қазіргі көп жанрлы қазақ әдебиетінің түптамыры да, бой түзеген бәйтерегі де дәстүрлі ақындық поэзия екендігі ақиқат. Әдебиет тектерінің “эпос, лирика, драма” әртүрлі жанрлары сол алып бәйтеректен өсіп-өнген бұтақтарын елестетеді. Қазіргі заманғы әдебиеттану тұжырымдары бойынша қазақ сөз өнері мұраларын фольклор, дәстүрлі ақындық поэзия, кәсіби жазба әдебиет салаларына бөліп қарастыру – тұрақты қалыптасқан ғылыми-теориялық тұжырым. Әбунасыр Әл-Фараби, Шоқан Уәлиханов, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхаммедұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қажым Жұмалиев, Әлкей Марғұлан, Әуелбек Қоңыратбаев және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде дәстүрлі ақындық поэзияның ұлттық сөз өнері тарихындағы ықпалды сипатына үнемі баға беріліп келеді.

Академик Серік Смайылұлы Қирабаевтың да қазақ әдебиеттануы ғылымындағы сан-салалы зерттеулерінің бір арнасы – дәстүрлі ақындық поэзия туралы еңбектері.

Дәстүрлі ақындық поэзияның ауызша және жазбаша үрдістегі сапалық қасиеттерін жинақтаған көрнекті тұлғалар және олардың әдеби үрдістегі, ұлттық рухани мәдениет тарихындағы маңызы, дәстүрлі ақындық поэзия жанрлары импровизация психологиясы және т.б. сан алуан әдеби эстетикалық мәселелер ғалымның назарында болып келеді.

Шығармашылық өмір белестерінде қазақтың ақындық поэзиясы өкілдерінің ұлттық сөз өнері үдерісіндегі шығармашылық даралығына, халық эстетикасын, көркемдік ойлауды байытудағы ықпалына үнемі сөз арнап, арнаулы еңбектер жазды. Мысалы, “Сүлеймен Стальский” (1952), “Марабай және ол үшін күрес” (1956), “Ақындар айтысын жаңа мазмұнда дамыта берейік” (1957), “Халықтық дарын: Жамбыл туралы” (1971), “Жамбылдың шәкірті: Үмбетәлі Кәрібаевтың туғанына тоқсан жыл” (1979), “Жамбылдың шәкірті: Үмбетәлі Кәрібаев” “Ардақты елім” (1982), “Жанақ ақын” (1991), “Ақан сері туралы сөз” (1993), “Шортанбай ақын” (1993), “Халық поэзиясының алыбы Жамбыл туралы” (1996), “Ауыз әдебиетінің алыбы” (1996), “Қазақ халқының шешендік мектебі” (1998), “Тарих және әдебиет” (1998), т.б. [1,386-417]. Бұлардан басқа, ғалым – қаламгердің монографияларында, оқулықтарында қазақ әдебиетінің негізгі дәстүрлі арнасы ақындық поэзияға арналған ғылыми ой-пікірлері, тұжырымдары үнемі жалпы әдеби үдеріс мәселелерімен бірге тұрақты қозғалған.

Академик С.С. Қирабаевтың қаламынан осы уақытқа дейін туындаған барлық еңбектерінің идеялық нысанасы – қазақ өркениетінің эстетикалық келбетін танытатын дәстүрлі сөз өнері мұраларын басты назарда ұстау. “Әдебиет – ұлттың рухани байлығы” атты еңбегінде қазақ ұлтына тән көркемдік ойлауды, азаматтық-отаншылдық, ерлік-қаһармандық сарындарды кейінгі әдеби даму үдерісіне негіз етіп қалыптастырған дәстүрлі ақындық-жыраулық поэзияның маңызына ғылыми тұжырымдар жасады. Ғалым-ұстаздың бұл пікірі қазақ әдебиеті тарихын көркемдік мұра дәстүрі жалғастығы тұрғысында жаңаша зерттеу жұмыстарына теориялық-методологиялық бағдар болуда: “Халық бастан кешкен өмірдің алуан түрлі сипаты мен тарихи дамудың өзгешелігіне сәйкес қазақтар да өз әдебиетін жаңартып, мазмұны мен түрі жағынан жаңа үлгі туғызып отырған. Қазақтың ұлт болып қалыптасып, дербес мемлекетке ие болуы тұсында туған жыраулар поэзиясының ерекшеліктерін де осы тұрғыдан түсінген жөн. “Өнер алды – қызыл тіл» деп бағалаған халық бұл тұста да шешендері мен билерінің, жырауларының ұлағатты сөздеріне құлағын тосқан.

Елдік тұтастықтың күн тәртібіне қойылуымен байланысты ел алдында бірлік сөзін айтқан шешендер, жыраулар зор беделге ие болған. Олар елдің ақылгөйі, данасы рөлін атқарған. Олардың ақыл-сөзіне, үлгілі, ғибратты ой-пікіріне ел билеушілер де ден қойған. Оны түсіну үшін Абылай алдындағы Бұқардың беделі мен құрметін еске алудың өзі жеткілікті. Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Тәтіқара жыраулардың шағармашылық өнерімен таныс адам олардың ой-толғаулары халықтық афоризмге, өмір сыры жайлы философиялық толғамдарға бай екенін аңғарды. Олардың поэзиясы замана жайлы ойларға, болмыс тіршіліктегі өзгерістер жайын шерткен әлеуметтік мән-мағынаға толы келеді.

Тәуелсіздік жолындағы күреспен байланысты туған жауынгерлік жырлар жыраулар поэзиясына жаңа азаматтық, қаһармандық пафос дарытты” [4,11-12].

Зерттеушінің бұл пікірі қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығын иеленген тұлғалардың ұлттық рухани құндылықтарды танытқан пәрменді қызметін даралап бағалауға негіз болады. Қазіргі ақындық поэзияның көркемдік мұра жалғастығы, ұлттық сипатты сақтаушы екендігі, жалпы әдеби үдерістегі сөз өнерінің ағымдағы саяси-әлеуметтік, тұрмыстық оқиғаларда белсенді қызмет атқарушы қызметі, ел тарихындағы аса маңызды күрделі оқиғалардың, мемлекеттік басқару іс-шараларының сарапшысы, бағалаушысы, сыншысы, халықтың тағдырына қайраткерлік көзқарастарымен, тікелей араласатын көсемдік, басқарушылық қимылдарымен араласушы күрескерлігі және т.б. сан алуан қызметтерді жинақтағандар – дәстүрлі ақындық поэзия өкілдері екендігі танылған ақиқат.

Қазақ әдебиеті тарихынан байырғы сақ, ғұн, түркі дәуірлерінен бастап, әлемдік өркениет кеңістігіндегі феномен болмысын дәлелдеп келе жатқан бұл ерекшелігі – Қазақстан Республикасы тәуелсіздігі жарияланған күндерден бастап бүгінге ұласты, енді болашаққа жалғасады. Дәстүрлі ақындық поэзия – қазақ әдебиетінің қазіргі көп жанрлы, кемел тұрпатының көркемдік негізі, іргетасы, мәңгілік діңгегі. Қазіргі ақындық поэзияның әрі ауызша, әрі жазбаша шығармашылық үдерістерді тұтандыра ұстанып, ақпараттық технология заманында бүкіл әлемдік кеңістікте ұлттық сөз өнері құдіретін әйгілеуі – ұлттық діліміздің өнер тілі арқылы дәлелденуі.

Академик С.С. Қирабаевтың тұжырымдары – қазақ әдебиетіндегі осындай дәстүрлі арналардың уақыт пен кеңістіктегі халық жүрегінен берік орын алған табиғи болмысын дәлелдейді. Халықтың қабылдау психологиясы – әдебиет шығармаларының әділ төрешісі. Сондықтан, өткен ғасырдағы қазақ әдебиеті үрдістерінің қазіргі ақындық поэзияға негіз болған ықпалды жолын біз үнемі басты назарға аламыз. Бұл орайда, академик С.С. Қирабаевтың пікіріне жүгінеміз:

“Қазақ әдебиеті барлық кезеңде де әртүрлі стильдегі, түрліше арнадағы талант байлығымен ерекшеленеді. Онда Махамбет, Шернияз есімдерімен байланысты күрес поэзиясы, Жанақ, Шөже, Сүйінбай, Жамбыл сияқты алыптары бар айтыс ақындары мектебі, Біржан, Ақан, Әсет, Кенен бастаған әнші-ақындар тобы еңбек еткен. Әр дәуірдің тарихи тұлғаларын дәстүрлі қаһармандық жырлар үлгісінде суреттеген жаңа эпос туғызушылар да аз болмаған. Бұған Абылай, Кенесары, Наурызбай, Исатай-Махамбет, Қабанбай, Бөгенбай, Ағыбай сияқты батырлар туралы жыр-дастандар куә. Осы дәстүр Ұлы Отан соғысының батырларын жырлауға ұласты” [5,14].

Қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр жалғастығы мен жаңашылдығы – аса өзекті мәселе. Сөз арқауындағы дәстүрлі ақындық поэзиядағы тақырып пен идея, лирикалық қаһарман тұлғасының әлеуметтік және көркемдік – эстетикалық мәні, ақындар шығармашылығындағы лирикалық-дидактикалық және эпикалық сарындар, қазақ тілі байлығының қолданыстары және т.б. сан алуан мәселелер жүйесі саралана көрінеді. Академик С.С. Қирабаевтың пікірі де қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдықты зерделеудің өзектілігін дәлелдейді: “Қазіргі дәуірдегі халық поэзиясының дамуы, оның ерекшеліктері – ғалымдардың назарын аударып отырған үлкен проблемалардың бірі. Бұл да ауыз әдебиеті тарихының белгілі бір бөлігін құрайды. Онда халық поэзиясының алыбы Жамбыл бастаған жыршы-ақындар творчествосы мен ауыз әдебиеті жанрларының бүгінгі халық әдебиетімен дәстүрлі жалғастық табуы кеңінен қаралады” (5,15). Демек, қазіргі ақындық поэзиядағы Қонысбай Әбілөтін, Есенқұл Жақыпбековтің, Мәлс Қосымбаевтың, Аманжол Әлтаевтың, Оразалы Досбосыновтың, Мұхамеджан Тазабековтің, Елена Әбдіхалықованың, Дәулеткерей Кәпұлының және т.б. жаңа толқын өкілдері шығармаларындағы дәстүрлі жүйе және жаңашылдық ерекшеліктерін саралай қарастыру – қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті тақырыбы.

Академик С.С. Қирабаевтың “Айтыс – асыл қазына” атты мақаласы – қазіргі дәстүрлі ақындық поэзияны бағалауға жаңаша қарастыруға ғылыми-методологиялық бағдар беретін елеулі еңбек. Еңбекте ақындар айтыстарының қазақ әдебиеті тарихындағы халықтық сипатына, маңызына жаңаша бағалаулар жасалған. XX ғасырдың бірінші жартысындағы ақындар (Иса Байзақов пен Нұрлыбек Баймұратов, Шағытай мен Қарсақ, Керімқұл мен Бибайша, Кете Жүсіп пен Қалыш, Рақымжан мен Ыбыраш, Иса мен Қуаныш т.б.) айтыстарына баға береді.

Сатиралық-сыншыл жазба фельетон-айтыстарды (Шашубай мен Қасқыр, Үркімбайдың сары атан мен бригадирді, қара байтал мен колхоз бастығын айтыстыру, М.Әуезов атындағы ӘӨИ қолжазба қорындағы “Қасқыр мен қойдың айтысы”, “Сиыршы мен сиырдың айтысы”, “Қаракер ат пен директордың айтысы”. (Б.Меркемелидоленов жаздырған); кеңес кезеңі қайшылықтарына арналған “Бай мен кедейдің айтысы”, “Шал мен оның бәйбішесінің айтысы”, еңбекшілдік пен жалқаулықты салыстыратын “Зейнеп Сұлубикенің айтысы” (Кенен ақын жаздырған және т.б.) арнайы айтады.

Дәстүрлі ақындық поэзия өкілдерінің билік пен халық арасындағы аса беделді дәнекер тұлғалар екендігі – дәлелденген ақиқат. Зерттеуші XX ғасырдың 30-40-жылдарынан бастап, 1991 жылы күйреуіне дейін Кеңес Одағының партиялық, әкімшілік-әміршілік жүйесі ақындарды саяси-идеологиялық насихат құралы қызметіне мемлекеттік тұрғыда ерекше назар аударғанына бағалаулар жасаған. Қазақстан Жазушылар Одағы мен Бүкілодақтық және республикалық партия, атқарушы билік органдары ақындар айтыстарын өткізуге айрықша мән берген. Еңбекте Саяділ мен Майса (1936), Нұрлыбек пен Нартай (1939) Доскей Әлімбаев ашып берген Қарағанды ақындарының (Көшен Елеуов пен Шашубай Қошқараев, Қайып Айнабеков пен Ілияс Манкин, Сәби Әзденбаев, Жәкен Байтуов пен Маясар Жапақов, Жолдыкей Нұрмағамбетов) айтыстры, 1943 жылы облыстарда өткен айтыстардың (Қостанай, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Гурьев) республикалық қорытындысы Алматыда (Алматы – Жамбыл, Семей – Қарағанды, Қостанай – Солтүстік Қазақстан, Қызылорда – Оңтүстік Қазақстан) болған сайыстар арқылы дәстүрлі ақындық поэзияда зор серпіліс болғаны баяндалған. Сәттігүл Жанғабылов, Құмар Жүсіпов (Гурьев), Орынбай Тайманов, Қазанғап Байболов (Оңтүстік Қазақстан), Сәт Есенбаев, Нұрқан Ахметбеков (Қостанай), Есдәулет Қандеков, Жақсыбай Жантөбетов (Жамбыл) т.б. көрнекті ақындардың танымал болғандығы айтылған. Зерттеуші Жамбыл, Нұрпейіс, Иса, Доскей, Шашубай, Нартай, Орынбай т.б. ақындардың дәстүрлі поэзияны жалғастырғанын бағалаған.

XX ғ. 50-60 – жылдары ақындар айтысы дәстүрін жалғастырған Қалихан Алтынбаев, Тәңірберген Әміренов, Манап Көкенов, Акілгек Жүргембекова, Ғабдыман Игенсартов, Шәкір Әбенев, Әбікен Сарыбайұлы және т.б. ақындар айтыстарының көркемдік эстетикалық тағылымына баға береді. Академик-зерттеушінің

ақындық поэзиядағы кезеңдер жалғастығының үздіксіз қозғалысы туралы пікірі – методологиялық бағдарлы маңызы анық бағалау:

“... Манап Көкенов, Қалихан Алтынбаев, Көкен Шәкенов, Әселхан Қалыбекова, Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілев, Шынболат Ділдебаев, Жадыра Құтжанова сияқты халық таланттарының жаңа бір тобы шығып, айтыстың аруағын көтерді. 80-90 – жылдарда бұл тізімді Аманжол Әлтаев, Мұхамеджан Тазабеков, Мэлс Қосымбаев, Серік Құсанбаев, Бекарыс Шойбеков, Дәулеткерей Кәпұлы, Ақмарал Леубаева, Кәрима Оралова, Әзімбек Жанқұлиев, Айтақын Бұлғақов, Айнұр Тұрсынбаева, Оразалы Досбосынов тағы басқалар толықтырды. Осылардың таланты мен өнерінің арқасында қазіргі айтыс шын мағынасындағы халықтық өнерге айналды. Ол өзінің әуелде шыққан кезіндегі мағынасына ие болды” [6,3].

Қорытынды. Бұл – қазіргі және болашақтағы ақындық өнер дәстүрі дамуы мен жалғасуы жүйесін сараптаған нағыз ұлт өнері қамқоршысының пікірі. Ақындар айтыстарындағы суырып салма (импровизация) дәстүрін жетілдіруді, юморлық-сатиралық сыншылдықты, әлеуметтік-азаматтық сарындылықты дамытуды, сол арқылы қазіргі және болашақтағы ғылыми-техникалық дамудың озық инновациялық-технологиялық жетістіктерімен жетіле өркендеуіне жол ашатыны анық.

Қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр жалғастығы және жаңашылдық – ұлттық сөз өнері дамуының өркеніеттегі даралығын жан-жақты танытатын ерекшеліктердің бірі.

Халқымыздың сөз өнері шығармаларын көркемдік ойлау дүниетанымы заңдылығымен шынайы қабылдауы, сол арқылы адамгершілік-имандылық қасиеттердің ұрпақтар санасында орнығуы, тіліміздің, дініміздің сақталуы – мәселелерінің дәстүрлі ақындық поэзияның эстетикалық-психологиялық ықпалы арқылы жүзеге асып келе жатқаны тарихи ақиқат.

Қорыта айтқанда, ауызша және жазбаша поэзия дәстүрін тұтастандыра ұстанған қазіргі ақындық поэзия халқымыздың өркеніет кеңістігіндегі өзіндік ұлттық-этностық тұлғасын биіктете береді. Бұл – жаңашыл қарқынымен, көркемдік-бейнелілік әсемдігімен ұлтымызды және басқа да халықтарды ізгілік жолына жетелейтін рухани құндылықтарымыздың өнегелі көрсеткіші.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. - Алматы, Ғылым, 1994. 288 б.
- 2 Қазіргі айтыс /Құрастырған: Н.Нұрахметұлы, С.Дүйсенгазин. - Астана, Күлтегін, 2004. 1 кітап. 312 б.
- 3 Жұмабаев М. Таңдамалы: Өлеңдер, поэмалар, аудармалар. - Алматы, Ғылым. 1992. 272 б.
- 4 Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Академик Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арналған жинақ. - Алматы: Комплекс, 2002-431 б.
- 5 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері – Алматы: Білім, 1995-288б.
- 6 Қирабаев С. Айтыс – асыл қазына // Егемен Қазақстан. – 18 наурыз -2003 - № 62 (23272).

References:

- 1 Altynsarin Y. Tandamaly sygarmalary. –Almaty, Gylym, 1994. 288 b.
- 2 Kazirgi aitys /Kurastyrgan: N.Nurahmetuly, S.Duisengazin. –Astana, Kultegin, 2004. 1 kitap. 312 b.
- 3 Jumabaev M. Tandamaly: Olender, poemalar, audarmalar. –Almaty, Gylym. 1992. 272 b.
- 4 Adebiettanudyn ozekti maseleleri: Akademik Serik Kirabaevtyñ 75 jyldygyña arналған jinaқ. – Almaty: Kompleks, 2002-431 b.
- 5 Kirabaev S. Adebietimizdin aKtandaK betteri – Almaty: Bilim, 1995-288b.
- 6 Kirabaev S. Aitys – asyl Kazyna // Egemen Kazakstan. – 18 nauryz –2003 –№ 62 (23272).

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.32>

Айтимов М.К., ¹ Найманбаев А.А.²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Қазіргі қазақ прозасының романдары – ұлттық және жалпы әлемдік әдеби үдеріс қозғалысы жүйесіндегі шығармалық еңбек нәтижелері. Қазақ тарихының кезеңдерін қамтыған алдыңғы толқын суреткерлер ізімен кесек туындылар жазған кейінгі толқын қаламгерлер шоғыры қазіргі қазақ оқырмандарының ұлттық - тарихи санасын оятуға, жаңаша қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Бұл орайда, Сәбит Досановтың “Қылбұрау”, “Ұйық”, романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім ерекшеліктерін арнайы қарастыру нысанына алынып, қазіргі қазақ романдарындағы (Сәбит Досановтың “Қылбұрау”, “Ұйық”) деректерден туындайтын қиял